

УДК 81'42=161.2 Сляпчук

О. П. Штонь

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СУБ'ЄКТИВНО-ІРОНІЧНОЇ МОДАЛЬНОСТІ В ПРОЗІ ВАСИЛЯ СЛЯПЧУКА

У статті здійснено аналіз мовних засобів творення суб'єктивно-оцінної іронічної модальності в прозі Василя Сляпчука, зокрема в романах «Дикі квіти», «Осінь за шокою», «Сліпий дощ», «Поміж світів і сяяння світил» та повістях «Клітка для неба» і «Жінка зі снігу». Описано лексико-стилістичні, логіко-сміслові та синтаксико-стилістичні засоби вираження ситуативної іронії (іронічні порівняння та метафори, антифразис, гра слів, парцеляція, фразеологізми), а також засоби вираження асоціативної іронії.

Ключові слова: суб'єктивно-іронічна модальність, мовні засоби вираження іронії, ситуативна іронія, асоціативна іронія, Василь Сляпчук, проза.

Shon O. P. The Linguistic Expressive Means of Subjective-Evaluative Ironic Modality of Vasyl Slapchuk's Prose. *Relevance of the research of verbal means of humor in modern linguistics is determined by the fact that realization of this phenomenon in fiction reflects not only the originality of the stylistic system of the national language, linguistic and ethnographic information, but also the individuality of the author's worldview. From this point of view, the linguistic means of representing the author's idiosyncrasy of Vasyl Slapchuk's prose must be examined.*

The purpose of the article is to identify and describe the linguistic expressive means of subjective-evaluative ironic modality of Vasyl Slapchuk's prose. The study conducts an analysis of the linguistic means of creating subjective-evaluative ironic modality of the writer's prose, especially in the novels «Wild flowers», «Autumn behind the cheek», «Blind Rain», «Between the Worlds and the Shining of the Lights», «Cage for the sky», «Snow woman».

The linguistic expressive means of situational irony, especially lexical-stylistic, logical-semantic and syntactic-stylistic ones, as well as expressive means of associative irony are investigated and described. Subjective-evaluative ironic modality of Vasyl Slapchuk's prose is illustrated by such means as ironic comparisons and metaphors, antiphrasis, word games, parcellation, phraseologisms, and also dialogical citation.

Key words: subjective ironic modality, expressive means

Лінгвістичні механізми і стилістичні прийоми творення комічного повертають увагу вчених не одне сторіччя. Сутність цього поняття, основні засоби його вираження, співвідношення таких засобів з іронією, гумором та сатирою як основними формами комічного були об'єктом досліджень багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема Ю. Борева, Т. Буйницької, Г. Денискої, Б. Дземидок, О. Калити, Л. Кузнецової, А. Леськів, Л. Мацько, З. Новицької, К. Орловської, Л. Песоріної, Б. Пришви, В. Проппа, Е. Різел (E. Riesel), В. Саннікова, О. Титаренко, О. Шонь та ін. Актуальність вивчення вербальних засобів гумору в сучасній лінгвістиці зумовлена тим, що, попри традиційні способи творення комічного та його об'єкти, реалізація цього феномену в художній літературі відображає не лише своєрідність стилістичної системи національної мови, лінгвокраїнознавчу інформацію, а й індивідуальність авторської картини світу. Із цього погляду, на нашу думку, потребують наукового опрацювання мовні засоби репрезентації авторського ідіостилю в прозі Василя Сляпчука. Твори письменника, які, на думку літературознавців, вирізняються витонченим психологізмом, алюзійністю,

делікатною іронією й парадоксальністю, схильністю до афористичних висловлювань та виразного метафоризму, об'єктом окремого лінгвістичного дослідження ще не були. Мета статті – виявити й описати мовні засоби вираження суб'єктивно-оцінної іронічної модальності в прозі Василя Сляпчука. Джерельною базою слугували романи автора «Дикі квіти», «Поміж світів і сяяння світил», повісті «Сліпий дощ», «Осінь за шокою», «Клітка для неба» та «Жінка зі снігу».

У одному із інтерв'ю митець зазначає: «Іронію можна розглядати як антивірусну програму або вважати її основою імунної системи організму. У цьому випадку іронія працює проти чогось, моя ж іронія, як я її в собі ідентифікую, не протистоїть, а підтримує. Цебто я її розцінюю як конструктивну» [3, с. 74]. Іронія в прозі Василя Сляпчука є відображенням специфічної форми критичного та емоційного освоєння дійсності митцем і виражається не в глузуванні, а в легкій, доброзичливій насмішці. Сам письменник підкреслює: «Говорячи про іронію я завжди (або й передовсім) маю на увазі її внутрішню спрямованість – самоіронію. Здорова самоіронія ніколи не руйнує, а тільки укріплює» [3, с. 75]. Найчастіше у творах митець іронізує над літературою та стосунками між людьми, наприклад: ...- *Це такі вірші, як я негритянка* [7, с. 220]; *Письменникові, якому не пишеться, нічого більше не зостається, як у носі довбатися. Хоча може статися, що ідеї не тільки з пальця висмоктуються, але й видлубуються з носа* [8, с. 3]; *Поезія – це вправи для розуму, хоча нею успішно користуються як носовичком* [6, с. 31]; *Жінка в ліжку – завжди приємна знахідка на шляху чоловіка, однак шлях цей – до депресії, – вівшував із кафедри доцент-філософ. – Прогулянка з псом – ось що укріплює нервову систему* [4, с. 251]; *Книга – як жінка. Можна кохати кількох одночасно, можна позачергово, однак я не мусульманин, щоб заводити гарем* [6, с. 31]; *Однак треба бути набитим тирсою, щоб прославитися оптимістом. Тим паче, що день народження, як завжди, у крокодила Гени, а вуха, традиційно, відривають Чебурашці. І ясна річ, що Карлсонові з даху видніше* [5, с. 142].

О. Калита в дисертації «Мовні засоби вираження іронії в сучасній українській малій прозі» зазначає, що «для дослідження мовностилістичних проявів іронії на різних мовних рівнях найдоцільнішим є застосування поділу іронії залежно від контексту, котрий необхідний для її адекватного декодування, на ситуативну та асоціативну, які виконують у художньому тексті специфічні функції» [1, с. 6]. Серед мовностилістичних засобів вираження ситуативної іронії, до яких О. Калита відносить: 1) лексико-стилістичні (іронічно марковану лексику); 2) огіко-сміслові (антифразис, іронічні епітети, іронічні порівняння, іронічні метафори і перифрази, гру слів); 3) синтаксико-стилістичні (риторичні питання, парцеляцію, вставні і вставлені конструкції) [1, с. 11], у творах В. Сляпчука найбільш частотними є логіко-сміслові та синтаксико-стилістичні. Це іронічні порівняння та метафори, а також антифразис, гра слів, парцеляція.

Одним із найбільш поширених засобів творення суб'єктивно-оцінної іронічної модальності в прозі Василя Сляпчука є порівняння (60% серед усіх інших, зафіксованих нами засобів). Воно репрезентує здатність людського

мислення зіставляти й порівнювати явища довкілля. Зрозуміло, що індивідуальне бачення певного предмета, поняття чи явища залежить, насамперед, від самої людини: порівняння окреслює сторони її внутрішнього світу; так можна частково розпізнати деякі деталі життєвого досвіду й особистих духовних цінностей. У порівняннях Слапчука, відповідно, перед нами постає чоловік, що пройшов випробування Афганської війни та зазнав тяжких поранень, поет і прозаїк, схильний до філософських роздумів, афористичних висловлювань і делікатної іронії: *Ти, наче вистріляний патрон... Ти – порожня гільза* [9, с. 92]; *До цього не можна звикнути. Як до смерті. Можна тільки збайдужіти* [9, с. 104]; *Думка ледве жевріла, як мокра погано розкурена цигарка* [5, с. 104]; *Чоловік без жінки – як смичок без скрипки* [7, с. 90]; *Кохання – це завжди ковчег під назвою «Титанік»* [8, с. 225]; *Стосунки між чоловіком і жінкою – завжди війна* [4, с. 283]; *Щастя – не курка, його одразу та цілковито не ввіймаєш* [7, с. 109].

Чим більша невідповідність між ознаками порівнюваних об'єктів, чим більша їх полярність у семантичному і стилістичному планах, тим більше іронії в самому порівнянні. У прозі Василя Слапчука функціонують іронічні порівняння кількох типів:

- коли суб'єкту порівняння приписують невластиві йому якості шляхом порівняння з іншим об'єктом: *Лідія безапеляційна, наче вихователька у дитсадку* [9, с. 40]; *А без цигарки вона, либонь, почувалася, як фея без чарівної палички* [9, с. 53];
- коли об'єкту порівняння приписують невластиві йому якості шляхом порівняння з іншим об'єктом, у якому ці якості відсутні: – *Що зле – вірю. А зустрічати однакою прийдеться, – Ця проявляла м'яку, наче хокейна шайба, неблаганність* [7, с. 272];
- унаслідок реалізації суперечності між реальними якостями денотата і його авторською характеристикою, коли вибраний для порівняння об'єкт містить негативні для автора конотації: *Ірця пішла, zostавивши нас, наче якийсь непотріб, за хлівом* [5, с. 148]; *Не жінка, а якась сміттєфабрика* [5, с. 101];
- коли порівнюються об'єкти віддалених предметно-сміслових сфер унаслідок несподіваних авторських асоціацій: *Як мовиться, у кожного чоловіка своя карма: хтось живе, як вареник у сметані, а хтось, як бичок у попільничці* [5, с. 43]; *Лідія гасить цигарку у попільничці з таким завзяттям наче товче носом збитоного kota, котрий напаскудив у непризначеному для цього місці* [9, с. 29]; *Чоловік з ріденькою, як парк 900-річчя Луцька, дяківською борідкою сидів на моріжку у позі лотоса і... наспівував мотив популярної пісеньки...* [7, с. 273].

Зводячи два плани в парадоксальному протиріччі, іронія представляє речі в незвичному, новому ракурсі, створює ефект відчуження, визначає ціннісну орієнтацію комунікантів унаслідок підвищення їх інтересу до предмета іронічної оцінки. Саме тому в мовотворчості Василя Слапчука найактивніше використовуються порівняння четвертого типу, іронічно-оцінну модальність яких підсилюють мовні знаки культури (семантико-асоціативні

образи, що будуються на уже закріплених семантичних асоціаціях першоджерела [2, с. 389]): *Мої слова вона сприймала як передвістя особистого апокаліпсису* [с. 115]; *Спасибі, що попередила. А то ж могла б, як фашистка Німеччина у сорок першому* [7, с. 268]; *Лідія поводилася, наче Єва, до котрої ще ніхто не народжував* [9, с. 52]; *Ця Людка підступна й безпринципна, наче ніндзя* [8, с. 119].

Іронічні порівняння у творах автора часто підсилюються антитезою: *Баба Неля – протилежність баби Зіни Федотівни: маленька, худенька, ніби на сонці підсушена. Баба Зіна Федотівна схожа на машину «Камаз». Баба Неля поряд з нею – сухоребрый мотоцикл. Однак страшенно деренчливий. Без глушителей. Ще не знати, хто б кого перекичав* [5, с. 171]; *Баба функціонує у двох режимах. Коли вона сердита, то діє, наче напалм, а як добра, то ніби мікрохвильова духовка. У будь-якому випадку, не встигнеш зогледитися, як уже підсмажений* [5, с. 160].

Вибір порівняння завжди пов'язаний із характером авторської оцінки того, що зображено. Несподівано і нетрадиційно, наприклад, у порівняннях постає образ жінки (матері, бабусі): *Мати, мов камінчик у взутті, тисне, муляє, докучає: скорися, скорися – і все налагодиться* [4, с. 126]; *Вийшло ж навпаки – на мою голову звалилася вся чоловіча робота, і мати стояла наді мною, ніби німець з нагайкою* [5, с. 37]; *Баба вдає з себе інтелігентку, влітку етажерку з книжками до самих воріт виносить ..., сама ж лається, як остання буфетниця* [5, с. 115].

Що стосується метафор, то чим вони несподіваніші та незвичніші, тим більший їх потенціал як засобу іронії: *За порогом Анатолія зустріла зима з документами осені* [4, с. 330]; *Осінь вивертає кишені* [6, с. 196]; *Тато стабільніший від курсу долара, завжди (незалежно від того, веселий він чи сердитий) звертається до мене однакою – по батькові* [5, с. 113]. Зазначимо: на відміну від індивідуально-авторської метафори, яка своєю появою вже порушує усталені семантичні зв'язки і на перший погляд сприймається як парадоксальне твердження, індивідуально-авторська метафора, репрезентуючи іронічно-оцінну модальність, ще більше суперечить реальності, як-от: *Тиша. Чи то пак мовчання автора. Бо тиша лежить долу, розтерзана Степановим хроніям* [5, с. 256]; – *Сотні, тисячі порожніх хатинок... Що може бути печальнішим від цієї картини? – Хіба що недосні божі корівки* [6, с. 121].

Для вираження суб'єктивно-оцінної іронічної модальності В. Слапчук часто використовує індивідуально-авторські перифрази: *Досить з мене цієї «Кайдашевої сім'ї»! Щоб мені все тихо-мирно було!* [7, с. 192]; *Але сьогодні й я на Троянському коні до неї під їхав* [5, с. 74]; *Нашу з Лідією чергову «карибську кризу» я, як звичайно, збирався перечекати в майстерні...* [9, с. 98].

Універсальний механізм творення комічного полягає в семантичній двоплановості, коли внаслідок зіткнення непоєднаних логічних контекстів стає зрозумілим значення цілого висловлювання. Продуктивним засобом реалізації іронічного смислу є гра слів та антифразис (уживання слів і виразів у протилежному значенні): *Ніжно. Ніжно-ніжно... Як метелик об лобове скло* [6, с. 160]; *Запитали якось святого отця, чого не можна їсти в*

піст. Святий отець відповів: «Свого ближнього» [6, с. 212] – іронія виникає внаслідок зіштовхування прямого значення (споживати їжу) і переносного (завдавати болю, смутку, мучити).

Серед ситуативних лексико-стилістичних засобів вираження іронії письменник часто обирає фразеологізми: *Я готовий був крізь землю провалитися, а оскільки земля мене не приймала, я поліз у воду* [5, с. 85]; *Я визирую з-за широкої спини жінки, за такою жінкою, як за камінною брилою, не в смислі за тишку, навпаки – тривожно, не знаєш, що у світі робиться – усе світло заступила* [8, с. 85]. Більший потенціал для вираження авторської іронічної позиції мають трансформовані фразеологізми, адже трансформація, зміщуючи смислові акценти в стійких сполученнях слів, посилює їх експресивність: *Я мовиться, у кожного чоловіка своя карма: хтось живе, як вареник у сметані, а хтось, як бичок у попільничці* [5, с. 43]; *Якщо Кола і пригощає когось сиром, то подає його в мишоловці* [6, с. 81]; *Якщо, може, й довелося йому коли стукнути пальцем об палець, то тільки за обіднім столом* [8, с. 91]; *Письменникові, якому не пишеться, нічого більше не зостається, як у носі довбатися. Хоча може статися, що ідеї не тільки з пальця висмоктуються, але й видлубуються з носа* [8, с. 3]. Як бачимо, улюбленим прийомом трансформації фразеологічних одиниць є контамінація, за допомогою якої письменник створює надзвичайно глибокі іронічні образи.

Активно функціонує у творах В. Слапчука парцеляція. Чинником, який зумовлює виникнення суб'єктивно-оцінної іронічної модальності, є емоційно-експресивне та інтонаційне виділення парцельованої частини: *До цього не можна звикнути. Як до смерті. Можна тільки збайдужіти* [9, с. 104]; *Все життя йому уявлялося маршрутом від однієї дівчини/жінки до іншої. А між ними – бар та кав'ярня* [6, с. 55]; *Тому чоловіків треба у гаманці носити, разом із дріб'язком. Бряжчить – значить, на місці* [5, с. 220]; *Ніжно. Ніжно-ніжно... Як метелик об лобове скло* [6, с. 160].

Асоціативна іронія (стилістичний різновид іронії, який реалізується в умовах мегаконтексту, що містить широкий горизонтальний та вертикальний контексти), на думку О. М. Калити, реалізується за допомогою різних типів лексичного повтору та діалогічного цитування [1, с. 11]. Зауважимо, що майже третина від загальної кількості іронічних висловлювань у прозі Василя Слапчука реалізуються у формі діалогів: – *Вона ніколи не брала читати книг із нижніх полиць, тільки з горішніх. – Ну то й що? – Я гадав: манія величчя це чи комплекс меншовартості?* [6, с. 45–46]; – *А колись же я був кур'ячим богом. Я їх годував, випасав... – Тільки не кажи, що ти їх висиджував, – озивається сестра* [8, с. 103]; – *Сам перший мою маму згадав. – Згоден, що проти ночі не варто було б* [5, с. 104]; – *Такі чоловіки, як я, теж на дорозі не валяються. – Дякуючи комунальникам...* [5, с. 26]. Для творення суб'єктивно-оцінної іронічної модальності автор використовує діалогічне цитування, коли другий учасник діалогу повторює висловлювання першого або видозмінює його з метою вираження іронічного ставлення до співрозмовника. Під впливом контексту формується і виступає на перший план новий смисл, виникає характерна для іронії суперечність між цитованим висловлюванням

і новим контекстом: – *Коні – найкращі люди, – Ого обійняв коня за шию. – Люди теж добрі коні, – мовив даїшник і козирнув* [7, с. 115]; – *Ти звідки тут взялася? – Звідки й усі люди – мати мене народила, – відповіла дівчинка густим басом... – Хочеш сказати, що твоя мати всіх людей народила?* [4, с. 242]; – *Та-а, жінки декабриста з тебе не вийде, – глузливо розтягую слова. – Як із тебе декабриста* [5, с. 71].

Отже, делікатна іронія, яка виражається не в глузуванні, а у легкій, доброзичливій насмішці, є відображенням специфічної форми критичного та емоційного освоєння дійсності Василем Слапчуком. Суб'єктивно-оцінну іронічну модальність прози письменника репрезентують різні мовні засоби творення ситуативної іронії, зокрема лексико-стилістичні, логіко-смислові та синтаксико-стилістичні, серед яких іронічні порівняння та метафори, гра слів, антифразис, парцеляція, фразеологізми. Асоціативна іронія найвиразніше представлена діалогічним цитуванням. Перспективно подальших досліджень є вивчення інших засобів вираження іронії у творах митця.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Калита О. М.** Мовні засоби вираження іронії в сучасній українській малій прозі: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2006. 20 с. 2. **Крупа М.** Лінгвістичний аналіз художнього тексту. Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. 416 с. 3. **Неліна Т.** Інтерв'ю з Василем Слапчуком. *Дивослово*. 2004. № 6. С. 73–76. 4. **Слапчук В.** Сліпий дощ: роман. К.: Факт, 2003. 336 с. 5. **Слапчук В.** Дикі квіти. Роман. К.: Факт, 2005. 296 с. 6. **Слапчук В.** Осінь за щогою: Роман. К.: Факт, 2005. 280 с. 7. **Слапчук В.** Клітка для неба. Повісті. К.: Факт, 2007. 280 с. 8. **Слапчук В.** Жінка зі снігу: Повість. К.: Факт, 2008. 278 с. 9. **Слапчук В.** Поміж світів і сяяння світил. Роман. К.: Український пріоритет, 2016. 280 с.

Штонь Олена Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та методики її навчання, Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, Україна.

tel.: +38 0685163849

E-mail: shtonolena@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-4830-8210

Shton Olena – Ph.D in Philology, Associate Professor at the Department of Ukrainian Language and Methods of Its Teaching, Volodymyr Hnatiyk Ternopil National Pedagogical University, M. Kryvonosa Str. 2, Ternopil, 46027, Ukraine.